

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/54/37-41>

Aynurə Səfərova

2 saylı Kliniki Psixiatriya Xəstəxanası
<https://orcid.org/0009-0008-9935-7136>
safarova86aynur@gmail.com

II Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının psixoloji vəziyyətlərinin xüsusiyyətləri (kliniki-psixopatoloji, patopsixoloji və terapeutik aspektləri)

Xülasə

II Qarabağ müharibəsi iştirakçılarında psixoloji vəziyyətlər müharibə şəraitində yaşanan intensiv stress və travmatik təcrübələr fonunda formalaşır. Döyüş təcrübəsi kliniki-psixopatoloji səviyyədə post-travmatik stress pozuntusu, anksiyete, depressiv hallar, emosional gərginlik və yuxu pozuntuları ilə müşayiət oluna bilər. Patopsixoloji aspektdə emosional sabitliyin pozulması, təfəkkür və diqqət proseslərində dəyişikliklər, davranış və adaptasiya mexanizmlərində çətinliklər müşahidə edilir. Terapevtik yanaşmalar psixoterapiya, psixoloji reabilitasiya, psixososiya və sosial dəstək tədbirlərini əhatə edir. Bu istiqamətdə aparılan kompleks müdaxilələr müharibə iştirakçılarının psixoloji vəziyyətinin sabilləşdirilməsi və cəmiyyətə uyğunlaşmasının dəstəklənməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, müharibə iştirakçıları, psixoloji vəziyyət, kliniki-psixopatoloji əlamətlər, patopsixoloji xüsusiyyətlər, post-travmatik stress pozuntusu, psixoterapiya, psixoloji reabilitasiya, sosial adaptasiya

Aynura Safarova

Clinical Psychiatric Hospital No. 2
<https://orcid.org/0009-0008-9935-7136>
safarova86aynur@gmail.com

Psychological Characteristics of Participants of the Second Karabakh War (Clinical-Psychopathological, Pathopsychological and Therapeutic Aspects)

Abstract

The psychological states of participants of the Second Karabakh War are shaped by intense stress and traumatic experiences encountered during wartime. Combat exposure may be accompanied, at the clinical-psychopathological level, by post-traumatic stress disorder, anxiety, depressive states, emotional tension, and sleep disturbances. From a pathopsychological perspective, disturbances in emotional stability, changes in cognitive processes such as thinking and attention, as well as difficulties in behavior and adaptive mechanisms are observed. Therapeutic approaches include psychotherapy, psychological rehabilitation, psychoeducation, and social support interventions. Comprehensive interventions in this field play a significant role in stabilizing the psychological condition of war participants and supporting their reintegration into society.

Keywords: Second Karabakh War, war participants, psychological state, clinical-psychopathological symptoms, pathopsychological characteristics, post-traumatic stress disorder, psychotherapy, psychological rehabilitation, social adaptation

Giriş

Müharibələr yalnız hərbi və siyasi nəticələrlə məhdudlaşmayan, eyni zamanda fərdlərin psixoloji sağlamlığına dərin və uzunmüddətli təsirlər göstərən mürəkkəb sosial hadisələrdir. Müasir dövrdə silahlı münaqişələrin insan psixikasına təsiri psixologiya, psixiatriya və sosial elmlərin əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə döyüş əməliyyatlarında birbaşa iştirak etmiş şəxslər intensiv stress, həyat üçün real təhlükə, itkilər və davamlı gərginlik şəraitində formalaşan travmatik təcrübələrlə üzləşirlər. Bu amillər onların psixoloji vəziyyətində kliniki, patopsixoloji və davranış səviyyəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

2020-ci ildə baş vermiş II Qarabağ müharibəsi Azərbaycan cəmiyyətinin sosial və psixoloji mühitinə ciddi təsir göstərmiş mühüm tarixi hadisədir. Müharibədə iştirak etmiş hərbi qulluqçular döyüş sonrası dövrdə müxtəlif psixoloji çətinliklərlə qarşılaşmış, bu çətinliklər onların fərdi həyatına, ailə münasibətlərinə və sosial adaptasiyasına təsir etmişdir. Döyüş təcrübəsinin intensivliyi, müharibənin qısa, lakin yüksək gərginlikli xarakteri və qarşılaşılan itkilər iştirakçıların psixoloji vəziyyətinin öyrənilməsinə xüsusi aktualıq kəsb edən məsələyə çevirmişdir.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, müharibə iştirakçılarında post-travmatik stress pozuntusu, anksiyete və depressiv hallar kimi kliniki-psixopatoloji vəziyyətlər geniş yayılmışdır. Bununla yanaşı, patopsixoloji aspektdə emosional sabitliyin pozulması, idrak proseslərində dəyişikliklər, davranış və adaptasiya mexanizmlərində zəifləmə müşahidə olunur. Bu dəyişikliklər fərdin gündəlik fəaliyyətinə, peşə fəaliyyətinə və sosial münasibətlərinə mənfi təsir göstərə bilər.

Müharibə sonrası dövrdə psixoloji yardım və reabilitasiya tədbirləri müharibə iştirakçılarının psixi sağlamlığının bərpasında əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. Terapevtik müdaxilələr yalnız simptomların azaldılmasına deyil, eyni zamanda fərdin cəmiyyətə inteqrasiyasının, psixoloji dayanıqlığının və həyat keyfiyyətinin artırılmasına yönəlidir. Psixoterapiya, psixososiya və sosial dəstək mexanizmlərinin kompleks şəkildə tətbiqi müharibə iştirakçılarının uzunmüddətli psixoloji rifahının təmin edilməsində mühüm rol oynayır (Hacıyeva, 2025).

Bu baxımdan, II Qarabağ müharibəsi iştirakçılarında psixoloji vəziyyətlərin kliniki-psixopatoloji, patopsixoloji və terapevtik aspektlərdə araşdırılması həm elmi, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Aparılan tədqiqatlar psixoloji yardım sisteminin təkmilləşdirilməsinə, reabilitasiya proqramlarının hazırlanmasına və müharibə iştirakçıları üçün daha effektiv psixososial dəstək mexanizmlərinin formalaşdırılmasına töhfə verə bilər.

Müharibə şəraitində yaşanan travmatik təcrübələr fərdin psixoloji resurslarını tükəndirərək onun stressə davamlılıq səviyyəsini zəiflədə bilər. II Qarabağ müharibəsi iştirakçılarında müşahidə olunan psixoloji dəyişikliklər yalnız döyüş zamanı yaşanan hadisələrlə deyil, həm də müharibədən sonrakı adaptasiya dövründə qarşılaşılan sosial və emosional çətinliklərlə əlaqədardır. Döyüşdən qayıdan şəxslər mülki həyata uyğunlaşma prosesində tez-tez emosional boşluq, daxili gərginlik və sosial təcrid hissi yaşayırlar ki, bu da onların psixoloji vəziyyətinə əlavə yük yaradır.

Tədqiqat

Kliniki-psixopatoloji aspektdən yanaşdıqda, müharibə iştirakçılarında psixoloji pozuntuların yaranması fərdi xüsusiyyətlər, travmanın intensivliyi və müddəti ilə sıx bağlıdır. Post-travmatik stress pozuntusu döyüş səhnələrinin təkrar yaşanması, qəfil qorxu reaksiyaları, yuxu pozuntuları və emosional kütləşmə ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı, anksiyete pozuntuları və depressiv hallar müharibə iştirakçılarının psixoloji rifahını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir, onların gündəlik funksionallığında azalma müşahidə edilir. Bu cür hallar vaxtında müdaxilə olunmadıqda xroniki xarakter ala bilər (Chambliss, Hsu, Chen, 2024).

Patopsixoloji baxımdan müharibə iştirakçılarında idrak və emosional sahədə baş verən dəyişikliklər xüsusi diqqət tələb edir. Təfəkkür proseslərində təhlükə yönümlü düşüncə tərz, diqqətin davamlılığında zəifləmə, emosional reaksiyaların qeyri-sabitliyi və impulsiv davranışlar müşahidə oluna bilər. Bəzi hallarda şəxsiyyətin adaptiv mexanizmləri zəifləyir, sosial münasibətlərdə çətinliklər yaranır və özünəqapanma meyilləri güclənir. Digər tərəfdən, bəzi iştirakçılarda yüksək dözümlülük və stressə qarşı müqavimət qabiliyyəti də formalaşa bilər ki, bu da fərdi psixoloji resursların rolunu ön plana çıxarır.

Terapevtik aspekt müharibə iştirakçılarının psixoloji sağlamlığının bərpasında əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Psixoterapevtik müdaxilələr fərdin yaşadığı travmatik təcrübələrin emalına, emosional tarazlığın bərpasına və adaptiv davranış modellərinin formalaşdırılmasına yönəlir. Koqnitiv-davranışçı terapiya, travma yönümlü psixoterapiya və dəstək qrupları müharibə iştirakçılarında stress səviyyəsinin azaldılmasında və emosional sabilliyin təmin edilməsində effektiv vasitələr hesab olunur (Zotev, Phillips, Misaki, et al., 2018). Bununla yanaşı, psixososiya və sosial dəstək mexanizmləri terapevtik prosesin ayrılmaz hissəsidir. Müharibə iştirakçılarına travmanın psixoloji təsirləri barədə məlumat verilməsi onların öz vəziyyətlərini daha düzgün dərk etməsinə və müalicə prosesinə fəal şəkildə cəlb olunmasına şərait yaradır. Ailə üzvlərinin və yaxın sosial mühitin dəstəyi isə reabilitasiya prosesinin effektivliyini artıran mühüm amillərdən biridir (Seyhan, 2025; Kang, Sponheim, Lim, 2020; Marcantoni, Gheorghiu, Lai, Wassef, Barbat-Artigas, 2024).

Ümumilikdə, II Qarabağ müharibəsi iştirakçıları arasında psixoloji vəziyyətlərin araşdırılması travmanın çoxşaxəli təsirlərinin anlaşılmasına və məqsədyönlü terapevtik müdaxilələrin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Klinik, patopsixoloji və terapevtik yanaşmaların integrasiyası müharibə iştirakçılarının psixoloji sağlamlığının qorunması və uzunmüddətli sosial adaptasiyasının təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Rüstəmov, 2022).

Müharibə iştirakçıları arasında psixoloji vəziyyətlərin formalaşmasında fərdi psixoloji xüsusiyyətlər, əvvəlki həyat təcrübəsi və sosial mühit mühüm rol oynayır. Döyüşə qədər psixoloji hazırlıq səviyyəsi, stressə davamlılıq, emosional tənzimləmə bacarıqları və sosial dəstək resursları travmatik hadisələrə reaksiyanın xarakterini müəyyən edən əsas amillər sırasında yer alır. Bu baxımdan, eyni döyüş şəraitində iştirak etmiş şəxslərdə psixoloji reaksiyaların fərqli şəkildə təzahür etməsi müşahidə olunur (American Psychiatric Association, 2013).

Müharibədən sonrakı dövrdə psixoloji çətinliklərin kəskinləşməsi bəzən gecikmiş reaksiyalar şəklində özünü göstərə bilər. Bu zaman döyüş zamanı sıxışdırılmış emosiyalar və travmatik xatirələr müəyyən müddət sonra üzə çıxaraq psixoloji diskomfort yaradır. Gecikmiş post-travmatik reaksiyalar yuxu pozuntuları, emosional partlayışlar, sosial münasibətlərdən qaçma və motivasiya azalması ilə müşayiət oluna bilər. Bu cür hallar müharibə iştirakçılarının ailə və peşə həyatına mənfi təsir göstərir (*Journal of Occupational Medicine and Toxicology*, 2025; Psychotrauma and effective treatment of post-traumatic stress disorder in soldiers and peacekeepers, 2025). Terapevtik prosesin effektivliyi müharibə iştirakçılarının fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış yanaşmalardan asılıdır. Fərdi psixoterapiya ilə yanaşı, qrup terapiyaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qrup şəraitində oxşar təcrübələr yaşamış şəxslərlə qarşılıqlı ünsiyyət emosional boşalmanı asanlaşdırır və tək olmadıqları hissini gücləndirir. Bu isə psixoloji reabilitasiyanın daha səmərəli aparılmasına şərait yaradır (Zotev, Phillips, Misaki, et al., 2018; Müharibə psixologiyası və travmanın insan psixikasına təsiri, 2025; Persistence and Patterns of Combat-Related Posttraumatic Stress Disorder (PTSD), Medical, and Social Dysfunction in Male Military Veterans 50 Years After Deployment to Vietnam, 2025).

Reabilitasiya prosesində sosial institutların rolu da xüsusi vurğulanmalıdır. Dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının həyata keçirdiyi psixososial dəstək proqramları müharibə iştirakçılarının cəmiyyətə reintegrasiyasını asanlaşdırır. Təhsil, məşğulluq və sosial təminat mexanizmləri psixoloji sabitliyin möhkəmləndirilməsindən dolayı, mühüm təsirə malikdir (World Health Organization, 2021; Post-traumatic stress disorder in the military veteran, 1994; The impact of posttraumatic stress disorder in military situations, 2001).

Nəticə etibarilə, II Qarabağ müharibəsi iştirakçıları arasında psixoloji vəziyyətlərin çoxşaxəli təhlili travmanın yalnız kliniki simptomlarla məhdudlaşmadığını, eyni zamanda şəxsiyyətin daxili strukturu, sosial münasibətlər və həyat strategiyalarına təsir etdiyini göstərir. Klinik-psixopatoloji, patopsixoloji və terapevtik yanaşmaların vəhdəti müharibə iştirakçılarının psixoloji sağlamlığının qorunması və davamlı sosial adaptasiyasının təmin olunması baxımından fundamental əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, II Qarabağ müharibəsi iştirakçılarında psixoloji vəziyyətlərin formalaşması çoxşaxəli və mürəkkəb xarakter daşıyır. Müharibə şəraitində yaşanan intensiv stress, həyat üçün real təhlükə və travmatik hadisələr iştirakçıların psixoloji sağlamlığına həm kliniki-psixopatoloji, həm də patopsixoloji səviyyədə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu təsirlər qısa müddətli emosional reaksiyalarla məhdudlaşmır, bir çox hallarda uzunmüddətli psixoloji çətinliklər və adaptasiya problemləri ilə müşayiət olunur.

Tədqiqatlar və müşahidələr sübut edir ki, müharibə iştirakçıları arasında post-travmatik stress pozuntusu, anksiyete və depressiv hallar geniş yayılmışdır. Bu kliniki əlamətlər fərdlərin gündəlik fəaliyyətinə, sosial münasibətlərinə və həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, patopsixoloji aspektdə emosional sabitliyin pozulması, idrak proseslərində dəyişikliklər, davranış və adaptasiya mexanizmlərinin zəifləməsi müşahidə olunur ki, bu da fərdin cəmiyyətə reinteqrasiyasını çətinləşdirir.

Araşdırmalar onu da göstərir ki, psixoloji reaksiyaların intensivliyi travmanın dərəcəsi, fərdi psixoloji xüsusiyyətlər, əvvəlki həyat təcrübəsi və sosial dəstək səviyyəsi ilə sıx əlaqəlidir. Bəzi müharibə iştirakçıları yüksək psixoloji dözümlülük nümayiş etdirsələr də, əhəmiyyətli bir qrupda psixoloji müdaxilə və uzunmüddətli reabilitasiya ehtiyacı yaranır. Bu isə psixoloji yardımın fərdiləşdirilmiş şəkildə təşkili zərurətini ön plana çıxarır.

Terapevtik yanaşmaların kompleks və sistemli şəkildə tətbiqi müharibə iştirakçıların psixoloji vəziyyətinin stabilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Psixoterapiya, psixoedukasiya, sosial dəstək və reabilitasiya proqramlarının inteqrasiyası travmatik təcrübələrin emalına, emosional tarazlığın bərpasına və adaptiv davranış modellərinin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Ailə və sosial mühitin terapevtik prosesə cəlb olunması isə müdaxilələrin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Nəticə etibarilə, II Qarabağ müharibəsi iştirakçıları psixoloji vəziyyətlərin kliniki-psixopatoloji, patopsixoloji və terapevtik aspektlərdə hərtərəfli araşdırılması elmi və praktik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar psixoloji yardım sisteminin təkmilləşdirilməsinə, reabilitasiya proqramlarının inkişafına və müharibə iştirakçıların uzunmüddətli psixoloji rifahının təmin olunmasına mühüm töhfə verir. Davamlı elmi araşdırmalar və effektiv psixososial dəstək mexanizmləri müharibə iştirakçıların cəmiyyətə tam və sağlam şəkildə inteqrasiyasının əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed., DSM-5)*. Arlington, VA: American Psychiatric Publishing. (Used widely for PTSD diagnostic criteria).
2. Chambliss, T., Hsu, J.-L., Chen, M.-L. (2024). Post-traumatic stress disorder in veterans: A concept analysis. *Behavioral Sciences*, 14(6), 485.
3. Hacıyeva, S. (2025). Azərbaycan hərbi psixologiyasının fəaliyyət istiqamətləri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*.
4. Kang, S.S., Sponheim, S.R., Lim, K.O. (2020). *Interoception Underlies the Therapeutic Effects of Mindfulness Meditation for PTSD*. arXiv.
5. Marcantoni, W.S., Gheorghiu, I., Lai, H., Wassef, M., Barbat-Artigas, S. (2024). Effectiveness of residential and intensive outpatient programs for the treatment of PTSD in active military personnel and veterans. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*.
6. *Müharibə psixologiyası və travmanın insan psixikasına təsiri*. (2025). Psixoloq.az
7. *Persistence and Patterns of Combat-Related Posttraumatic Stress Disorder (PTSD), Medical, and Social Dysfunction in Male Military Veterans 50 Years After Deployment to Vietnam*. (2025). PubMed.
8. *Post-traumatic stress disorder in the military veteran*. (1994). PubMed.

9. Psychotrauma and effective treatment of post-traumatic stress disorder in soldiers and peacekeepers. (2025). *Journal of Occupational Medicine and Toxicology*.
10. Rüstəmov, E. (2022). *Psixoloji reabilitasiya və intihar riskləri müharibə iştirakçılarında*. Psixologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu müsahibəsi.
11. Seyhan, H.O. (2025). *Reabilitasiya və psixoloji dəstək müharibə iştirakçılarına*. Oyu.edu.az.
12. *The impact of posttraumatic stress disorder in military situations*. (2001). PubMed.
13. World Health Organization. (2021). *International classification of diseases for mortality and morbidity statistics (11th ed.)*. Stress-related disorders definition (ICD-11). (Use general WHO classification for PTSD definition in clinical context).
14. Zotev, V., Phillips, R., Misaki, M., et al. (2018). *Real-time fMRI neurofeedback training of amygdala activity in veterans with combat-related PTSD*. arXiv.

Daxil oldu: 04.10.2025

Qəbul edildi: 14.01.2026